

Vakvágány

A „szocializmus alapjainak lerakása” vidéken a hosszú ötvenes években 1.

TARTALOM

Előszó	7
--------------	---

Pályák és elitek

Ispán Ágota Lídia: „Hol van a dolgozó parasztasszonyok helye?” Az első női főispán pályafutása	11
Rigó Róbert: Hol tettes, hol áldozat... Gereben (Gruder) János népművész életútja 1907 és 1971 között	37
Káli Csaba: A zalai kommunista pártelit a „hosszú” ötvenes években. Vezetők és vezetőtestületek (1946–1962)	59
Csetz Balázs: „Káder nem vész el, csak átalakul.” Elitváltások Fejér megyében 1945 és 1962 között	81
Cseh Dániel: „Az embereket ne csereberéljük.” A jászberényi pártelit összetételének változásai és karriermintái (1946–1961)	99
Bartha Ákos: Közös nevező, vagy egy kizsigerelt életmű? Bajcsy-Zsilinszky politikai emlékezetének első másfél évtizede	145

Iparosítás és szocialista „modernizáció”

Szilágyi Zsolt: Irányított városimázs. Kecskemét-kép a második világháború előtt és után	187
Várkonyi-Nickel Réka: A szocialista „modernizáció” traumája a salgótarjáni acélgyári kolónia társadalmában	207
Szűts István Gergely: Munkaerő- és munkafegyelmi problémák a Közép-Dunántúli Szénbányászati Trösztnél 1952–1954 között	223

Kisebbségi létben

Vékás János: Tito, 1956 és a vajdasági magyarok	247
Oláh Sándor: 1956-ra alapozott vádkonstrukció Erdélyben, 1961-ben. Eljárások, eszközök és emberek egy tendenciózus politikai vádemelésben	261
Ritter György: A magyarországi németek belső telepítésének emlékezete Veszprém megyében (Forrásközlés, forráselemzés)	275
Keresztes Csaba: „Gyökeres átalakulás.” Sóskút a hosszú ötvenes években: a nyelvváltás időszaka	317

Ellenközösségek

Nagy Netta: Leplezés és leleplezés, alkalmazkodás és konfrontálódás a homokhátsági falvakban a Rákosi-rendszer éveiben	341
Tóth Judit: Kulákelles propaganda a Pest Megyei Népújságban	383
Jobst Ágnes: Egy szervezkedés koreográfiája: a csepregi „fegyveres összeesküvés”	411
Csikós Gábor: Elvárt magatartás – egyéni viselkedés. A kommunista diktatúra kiépítésére adott válaszok Jászdózsán és Pátyon (1948–1956).	441
Kunt Gergely: A kollektivizálás első hullámának mikroszintű tapasztalatai	483
Sántha István: Láthatatlan helyek, megfoghatatlan történelem. Az egykori „orosz reptér” szerepe a front eseményeiről való mesélésben a Dél-Vértes térségben	515
Bánkuti Gábor: Intézményi heterogenitás és cselekvési környezet. A katolikus egyház szerepei 1956-ban	539
Szabó Csaba: A katolikus egyház nyilvános tere: a körmenet (1945–1958)	555
Völgyesi Orsolya: Katolikus kisközösségek Debrecenben az 1940–1950-es évek fordulóján	571
Baranyai Balázs: Milió és szubjektum. Dr. Kövér Fidél premontrei tanár Maglócán (1956–1957)	593
Horváth Gergely Krisztián: Az egyházmegye peremén. Egy dabronyi plébános mozgástere az ötvenes években	617

Melléklet

A kötet szerzői	669
Helynévmutató	671

Láthatatlan helyek, megfoghatatlan történelem

Az egykori „orosz reptér” szerepe a front eseményeiről való mesélésben
a Dél-Vértes térségben

A Dél-Vértes az az egyik magyar térség, ahol a leghosszabb ideig és a legnagyobb intenzitással zajlottak harcok a szembenálló magyar–német és orosz felek között a második világháború során. Egyes orosz csapatok már német területre értek, miközben 1945. március közepén még harci tevékenység zajlott a térségben. És nemcsak a front – mely tulajdonképpen három hónapon keresztül kettéosztotta a térséget – jelentette a harci események kezdetét, hanem már több hónappal a front megérkezése előtt is felderítő és epizodikus harci tevékenység volt észlelhető a Dél-Vértesben. Mégsem beszélhetünk az itt élő emberek egységes sorsáról, hiszen a térség falvainak mind saját történetük van, és sajátos szerepet kaptak a háborúban. Az egyes falvakban vagy az egyik, vagy a másik fél rendezkedett be hónapokra, más falvak háborúban betöltött szerepét viszont az jellemezte, hogy több alkalommal, akár ötször vagy hétszer is gazdát cseréltek. Gyakran az egyazon faluban élő emberek is különböző tapasztalatokat szereztek, annak függvényében, hogy a falu melyik végén laktak. Az egyes családok esetében, attól függően, hogy nagyobb veszteségek nélkül vagy csak traumákon keresztül tudták átvészelni a frontot, történeteikkel kapcsolatos egyéni hozzáállás tapasztalható, mely a történetek mesélésekor is megfigyelhető.

Négy éve, 2014 nyarán, amikor a térség egyik falujába költöztem családommal, szép lassan rá kellett jönnöm, hogy a frontnak mindmáig mekkora hatása van a helyiek gondolkodására, döntéseire. 2016 elején döntöttem úgy, hogy állomásozó antropológiai terepmunkát indítok a téma kutatására. E kutatás kereteit a *Váltóállítás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben* című kötetben megjelent cikkemben vázoltam fel.¹ Jelen írásomban a kutatás második fázisáról adok összefoglalót.

Ebben a háborúban leginkább sújtott térségben a háború után csak egy orosz laktanya, a dolgozat témájául választott „orosz reptér” működött. Ennek annyiban van jelentősége, hogy amikor a front során történt erőszakos események és a háború után itt kialakított orosz laktanya viszonyát vizsgáljuk – mely nem kutatói prekonceptió eredménye, hanem helyi iniciációnak tekinthető –, a helyi informátorok öntudatlanul is ebbe az irányba terelik beszélgetéseinket. A kapcsolat akár banálisnak is tekinthető, mégis gyakorlati jelentőségű, ha komolyan vesszük mint kutatási stratégiát. És bár a laktanya elsődleges funkciója az volt, hogy láthatatlan (és megközelíthetetlen) legyen, terepmunkánk egyik

¹ Sántha 2017, 127–162.

eredményeképpen mégsem tekinthetünk el attól, hogy láthatatlanul is jelen volt a helyi emberek mindennapi életében, értelmében, s része volt a helyi kognitív térképnek. Mindennap, például amikor a helyi emberek a laktanya közelében, a megyeszékhelyre vezető úton közlekedtek, impulzust kaptak az oroszok jelenlétéről, ami egyesekből második világháborús emlékeket hívott elő, melyeket azon nyomban el is kellett fojtaniuk. Így lett a laktanya a témáról való megnyilatkozásokat mindmáig kísérő félelem platformja is.

Ez utóbbi elsősorban annak a nemzedéknek a tagjaira vonatkozik, akiknek saját személyes élményeik vannak, voltak a frontról. Érdekes módon nekik ahhoz, hogy mesélni kezdjenek, nem volt szükségük arra, hogy a frontról való emlékezés során más platformot nyissanak, melyen keresztül könnyebben fejezhetik ki emócióikat. Ők, ha hajlandónak mutatkoznak, hogy a front során történetekről meséljenek, közvetlenül is tudnak mesélni saját élményeikről, tapasztalataikról. Esetükben legfeljebb arról beszélhetünk, hogy a front okozta közösségi traumáról való mesélés más, mélyebb egyéni-személyes traumákról való emlékezés előtt is megnyitja az utat. Hozzájuk képest azoknak, akik a háború alatt vagy azt közvetlen megelőzően születtek, már kevesebb személyes élményük lehet. Számukra öntudatlanul is adódik az orosz laktanya (és annak lakói) mint párhuzamos platform, ami segíti a családot a világháború, a front során átélt események, tapasztalatok elmesélésében. Ugyanolyan intenzitással fognak ennek a nemzedéknek a tagjai mesélni az orosz laktanyáról, mint a háborús eseményekről. Ahhoz, hogy ezekhez az alapmotiváltságokhoz értelmezési kereteket rendelhessünk, jól kell ismerni a falvak, puszták meg nem írt, csak száj-hagyomány alapján létező történetét.

Végül azon nemzedék tagjai esetében, akik a világháború után születtek, és különböző praktikus (üzleti) okok miatt kerültek kapcsolatba az orosz laktanyával, fel sem merült más platform szükségessége ahhoz, hogy mesélni tudjanak a háborúban a családjukkal történt eseményekről.² Ők bár tartalmat igen, de a háborúval kapcsolatos családi emocionális indíttatásokat már nem tudnak közvetíteni, átadni a külvilág és a fiatalabb nemzedékek képviselőinek.

Lizi néni történetei

Lizi néni, a tulajdonos a bejáratnál szemben lévő asztalnál üldögélt, mikor barátommal egy nagy zuhé elől menekültünk be a kocsmába. Kutatásaim során egy alkalommal gimnáziumi osztálytársam ritka nevével találkoztam a bauxitbánya történetét feldolgozó kéziratban.³ Miután felhívtam erre barátom figyelmét, megkért, hogy segítsék utánajárni nagyapja történetének, aki a háború előtt a bauxitbányában bányamérnökként dolgozott. Úgy véltem, hogy az egyik szomszédos kisvárosban élő bányatelepi származású idős férfival

² Többek között a szerző is, akinek gyerekkori szocializációja egyik fontos helyszínét a környék jelenti, ahol szüleinek a laktanyától mintegy másfél kilométerre negyven éve szőlőskertje található.

³ Németh 2002.

volna szerencsés találkoznia. Fel is kerestük őt a lakhelyén, de kiderült, hogy vásárnaponként a bányatelephez közeli falu temetőjébe jár ki rokonai sírját meglátogatni. Utánamenünk, de se őt, se a kocsját nem sikerült megtalálnunk. Húztuk az időt, hátha előkerül az eső után, így kerültünk a kocsmába.

Lizi néni 1942-ben született, a szülei már az édesanyját is ismerték. Én 2016. januárban ismerkedtem meg vele személyesen. Azóta időről időre találkoztunk, amikor a faluban jártam. Érdeklődésünkre elmondta, hogy személyesen ismeri barátom édesapját. Barátom nagyapjáról azonban nem hallott. Látva, hogy a beszélgetés zsákutcába jutott, megkérdeztem Lizi nénit, ahogy a barátomat is, ha már így alakult, beszélgethetünk-e másról is. Elmondtam, hogy biztosan hallott róla, hogy a második világháború témájában kutatok. A napokban is jártam a faluban, és az addigi tapasztalataim alapján is arra jutottam, hogy annak ellenére, hogy a faluhoz tartozó pusztai férfilakosságának a felét megölték az oroszok, a falu lakossága a környék falvaival összehasonlítva viszonylagosan nagyobb megpróbáltatások nélkül vészelte át a frontot.

Lizi néni ezt másképpen látta. Kiderült, hogy az ő nagynénje volt az a leány, akit három napra elhurcoltak az orosz katonák, és egy pincében bezárva tartottak. Az ott történetek annyira megviselték, hogy öregkorára, már Amerikában, ahova a háború után került, sem tudta feldolgozni az eseményeket, és beleroppant a vele történetekbe. Lizi néni indulatossan adott hangot az oroszok nagynénje kárára elkövetett gazságainak. Majd ezt követően, számomra teljesen váratlanul, a háború utáni orosz katonákról kezdett mesélni. Ugyanolyan indulattal beszélt arról, hogy a tisztek milyen „csúnyán” viselkedtek a kiskatonákkal. Két történettel illusztrálta állítását.

Lizi néni az első történeten keresztül édesanyja alakját elevenítette meg. Mária néni megsajnálta az utcán fagyoskodó kiskatonákat, és süteményt szeretett volna adni nekik. A meleg kocsmában iszogató orosz tisztek ezt nem nézték jó szemmel, és amikor az egyik tiszt észrevette, hogy Mária néni, kijátszva őket, egy tál süteményt adott a kiskatonának, a földre dobta a süteményes tálat, és megtaposta a süteményeket. „Nem is emberek ezek!” – idézte édesanyját Lizi néni, összegezve a családját ért gazságokat.

Majd egy másik történettel folytatta, hogy hangot adjon az oroszokkal szembeni családi érzelmeknek. Egy orosz kiskatona betért a kocsmába, és lepedőt ajánlott édesanyjának cigarettáért cserébe. Mária néni, amikor a használt lepedőt látva megértette, hogy a fiú a sajátját kínálja, megsajnálta, és úgy adott neki cigarettát, hogy nem fogadott el cserébe semmit. Ekkor az utcán észrevett egy tisztet, aki láthatóan a kiskatonát üldözte. Mária néni, félelmét legyőzve, elbújtatta a kiskatonát a kocsmában egyik belső helyiségében, de a tiszt észrevette a függöny alól kilógó lábat. Míg Mária néni feltartotta a tisztet, a kiskatona a hátsó ablakon kiugorva elmenekült a kocsmától melletti fekvő erdőn keresztül, egyenesen a laktanya irányába. A tiszt UAZ-zal,⁴ az erdőt megkerülve, a műúton indult a laktanya felé. Mária néni csak reménykedhetett, hogy a kiskatona a tisztet megelőzve érkezik majd meg. Nagyon felzaklatta és megviselte (ez) az eset (is).

⁴ Orosz katonai dzsip.

Bizonyos idő elteltével egy tiszt kereste Mári nénit a kocsmában. Lizi néni bizonygatta, hogy édesanyja betegen fekszik az ágyában. Nagyon megijedtek, amikor a tiszt nem hagyott fel a dologgal. Az egyik orosz katona, egy tolmács segítségével megtudták, hogy a tiszt búcsúzni jött, mert elhelyezték, s tiszteletét akarta kifejezni Mári néninek a kiskatona menekülésekor tanúsított lélekjelenlétéért.

Dél-vértesi kontextusok

Úgy gondolom, hogy jelen dolgozat témája, egy egykori orosz reptér, felveti, hogy mérlegeljünk Marc Augé nem-helyek koncepciójának meggondolásait. A nem-helyek ideája Pierre Nora emlékezeti hely (*lieux de mémoire*, *place of memory*) koncepciójából és általában véve a kortárs francia filozófiából és urbanisztikából táplálkozik. Augé ezeket értelmezi újra és újra, s keres hozzájuk antropológiai értelmezési kereteket. Augé antropológiai filozófiáját a történeti társadalomtudománnyal és a klasszikus antropológiával szemben fejti ki. Felvetése a jelentés krízisén alapul. Értelmezésében vannak olyan helyek (nála *nem-helyek*), melyek esetében nincs értelme identitás építésén, történelem kreálásán, szimbólumok megfejtésén vagy viszonyok értelmezésén keresztül dolgozni. Augé számára a nem-helyek példái a párizsi metró, a repülőterek és más modern helyek.⁵

Bár az alapvetés módszertani megközelítése a referenciapontok hiányára utal (hogyan lehet *kistörténelmet* teremteni, ha nincsenek referenciapontok az elbeszéléshez), mégis meg kell jegyezni, hogy a kutatás során találtam referenciapontokat, melyek segítségünkre lehetnek a történeti vagy éppen infrastrukturális meggondolások alkalmazásánál. Tehát, lehetőségünk adódik *kistörténelem* létrehozására. Bár felmerül a kérdés, hogy van-e ennek értelme, ha az objektum lényegéből adódóan (katonai jelleg rejtett megszálló funkcióval) szigorúan a láthatatlanság és történelmen kívüliség eszméje volt a mérvadó. A reptér láthatatlansága mellett szól tartalékjellege: nem tartozott egyik környékbéli nagy laktanyához sem, közvetlenül a légi parancsnokság alá volt rendelve, mely a gyakorlatban azzal párosult, hogy csak nagyon kevesen szolgáltak itt (három tiszt és változó jelleggel tíz-tizenöt közlegény). Persze a gyakorlat egy kicsit mást mutat, amikor előtűnnek az elsődlegesen bújtatott célok is, mint például 1956-ban vagy 1968-ban, amikor a repülőteret tartalékból harci jellegűvé alakították, ami által láthatóvá is vált.

Az alábbi részben a(z orosz laktanya) történet(e) végének és elejének a problematikáját kívánom bemutatni. Arról szeretnék bővebben írni, hogy az oroszok második világháborút követő, a térségben való jelenlétének története nehezen megragadható, mivel elsősorban a történet vége megfogható, amikor az oroszok elhagyták a térséget. Az orosz laktanya történetének első időszaka nehezen kitapintható; mindenkinek, és mint alább látjuk, köztük R. Józsefnek is saját személyes története, élményei vannak arról, hogy mikor találkozott a háború után itt először orosz katonákkal.

⁵ Augé 2012; Augé 2013; Augé 2013b.

Az alábbiakban az „orosz reptér” vázlatos történetét szeretném közreadni. Mindenekelőtt meg kell említeni, hogy már a repülőtér kialakítása előtt is katonai jelleg társult e területhez, amelyet a két világháború között kiképző katonai gyakorlótérként használtak. Már ekkor speciális infrastrukturális helyzetben volt, mert a közelben húzódott a bauxitbánya és a bauxit szállítását szolgáló keskeny nyomtávú vasút, s mindkettőnek stratégiai jelentősége lett a háború során. Továbbá a háború alatt, a németek bevonulásáig, lengyel munkatábort alakítottak ki a későbbi „orosz laktanya” közelében, amely völgy mindmáig „Lengyel tábor”-ként szerepel a térképeken. A katonai repülőtér a világháború során alakították ki, amikor Budapest (Mátyásföld és Budaörs) tartalék repülőtere lett a dél-értesi reptér. Többek között innen menekült el a dél-értesi grófi család,⁶ vagy Horthy Miklós menyje, innen indultak titkos tárgyalásokra gépek keletre és nyugatra. A háború után egy ideig nem működött a reptér, csak magyar híradós egységek jelentek meg időről időre. Az elmondások szerint a laktanya területén is magyar egységek szolgáltak, egészen 1954-ig. A helyi emlékezet szerint a térségben nem volt tapasztalható semmiféle orosz katonai jelenlét a második világháború végétől egészen az 1956-os forradalmat megelőző időkig, amikor orosz mozgólódás kezdődött a környéken.

A térségben 1956 (és 1968) következményeként stabilizálódott az oroszok jelenléte. Bár már 1956 előtt is jelen voltak az orosz katonák, de nem állandó jelleggel. Hasonló tendenciák figyelhetők meg az 1968-as csehszlovák bevonulás tekintetében, melyek segítenek értelmezni a két történelmi esemény körül generálódó változásokat, mozgásokat. A tartalékjelleg 1956 előtt ideiglenest, sporadikus megjelenést jelentett. 1956 után felgyorsultak a folyamatok, majd 1968-cal az állandó jelleggel történő berendezkedés szándékának jegyei figyelhetők meg.⁷ 1956 és 1968 szovjet szemszögből egyben meg is magyarázta a térségben való jelenlét hasznosságát és szükségességét. A még második világháború idejéről megörökölt „tartalék” jelző fegyveres konfliktusok idején elsődlegesen „harci” gyakorlati jelentést kapott, mely potenciális és (vész)szükségszerű jelentésrétegekkel is rendelkezett. A térséget nem jellemezte 1956-ban aktivitás. Ez a térségre jellemző látszólagos nyugalom adott lehetőséget arra, hogy innen más térségekbe, gócpontokba, forró pontokba induljanak haderők (mint 1968-ban, amikor a repülőtér volt a szovjet csapatok egyik felvonulási helye, innen indultak a gépek Csehszlovákiába).⁸

⁶ Merán 2015, 287.

⁷ 1968 előtt csak egy épület képezte a laktanyát, a legénység sátorban lakott. A laktanya ma is álló és többé-kevésbé funkcionáló épületeinek többségét 1966 és 1968 között építette a dél-értesi ktsz. 1968-ban hozták létre a hegycsúcsra a lokátorállomást, mely a laktanyától függetlenül, az orosz tisztek regenerálódását szolgálta. Az is a fejlesztés és stabilizálódás jegyének tekinthető, hogy a hetvenes években a kifutópályát lebetonozták, és helikopterrészleget is építettek.

⁸ Az oroszok kivonulása után a magyar hadsereg tulajdonába került mind a három terület: a repülőtér, a laktanya és a lokátorállomás. Az átmeneti időszakban bérlőknek adták használatra mind a három egységet. 1998-ban a laktanya és a lokátorállomás magántulajdonba került, míg a legnagyobb terület, a repülőtér állami tulajdonban maradt, és továbbra is csak bérelti jogot lehetett szerezni a használatára. Az eladáskor komoly problémát jelentett az eladandó terület kijelölése, hiszen egyik egység sem rendelkezett térképpel. A laktanya eladásakor kivették az orosz laktanya területéről az erdővel borított részeket, így az eredeti terület majd negyedére csökkent. A lokátorállomás magántulajdonba adásánál az

Tanulmányomban éppen csak érintem az 1956-os események lokális vonatkozásait, egyrészt, mert azok összességében jól feltártak,⁹ másrészt jelen dolgozat témája és antropológiai módszertani alapvetése ezt nem kívánja meg. Az 1956-os forradalom idején a térségben uralkodó hangulatot a visszafogottság, a reményeket és gyakorlati lépéseket ki-mondatlanul is külső kötések létrehozása, a kifelé való nyitás, az izoláltságból való kitörés jellemezte. Két fegyveres esemény történt a Dél-Vértesben: egyrészt sajátos módon az egyik sváb faluban az idegen bányászok generálták a forradalmi hangulatot,¹⁰ másrészt az '56-os események kapcsán is megfogalmazható az a térségre jellemző sajátosság, hogy kritikus történeti pillanatokban az összefüggő hegyvidéki jelleg és erdőség jó alkalmat nyújt rejtőzködésre és menekülésre az üldözők elől (az egyik sváb faluban folytatott fegyveres harc: pesti menekülők az oroszok és karhatalmista segítőik ellen, illetve a fehértvári nemzetőrségben aktív csákvári illetőségűek megbújása hónapokig a szőlőhegyen¹¹). Ezek az helyi jelentőségű történelmi eseményeken túl a térség falvai is részt vettek a pesti felkelők élelmiszerral való ellátásában. Bármiféle tartós aktivitás (forradalmi bizottságban vagy nemzetőrségben való részvétel) csak a központokban, a járási és a megyeszékhelyen mutatható ki. A falvakban ezzel szemben inkább az ideiglenes helyzetből adódó lehetőségek kihasználása volt jellemző (a szovjet katonai emlékművek lerombolása¹² vagy elsősorban a sváb falvakra jellemzően az elégedetlen családok külföldre költözése). Jellemző módon a térségben található bauxitbányában is a visszafogottság jellemezte ezt az időszakot.¹³ Egy-szóval a visszaemlékezésekben és a fennmaradt dokumentumokban nem megfogható a visszavágás; a revansvágy elfojtásra került, felszín alatt maradt. Még két, a kortárs viszonyokra jellemző megjegyzést kell tennem. Egyrészt a kriminális és politikai bűnösség kategóriáit gyakran tévesztik össze a helyi mesélők, elbeszéléseikben összekeverednek az indíttatások. Másrészt manapság a második világháborús és '56-os megtorlások kevered-nek össze, nem tisztázottak – nem érdekük, vagy nem tudják tisztázni a helyi események értelmezésekor.

jelentett gondot, hogy ez az egység nem rendelkezett szolgalmi úttal, a területet körülvevő állami er-dészet pedig nem járult hozzá, hogy a villamos vezetéket az út mentén, a földben, a területén vezessék. A repülőtér területét marhatartásra, legelőként használják, és a bérlő sem állandó építményt nem építhet, sem kutat nem furathat, így e hatalmas területen sem a szállás, sem az itatás nem megoldott, hiszen utóbbi tekintetében a repülőtér még az oroszok alatt alá lett csövezve.

⁹ Vö. Polgár 2007.

¹⁰ Polgár 2007.

¹¹ Polgár 2007; saját kutatás.

¹² Meg kell jegyezni, hogy ez esetben is elővigyázatosság figyelhető meg, amennyiben majd minden esetben voltak, akik igyekeztek megvédeni ezeket az objektumokat, vagy csillapítani az embereket, hogy a helyzetek ne vezessenek lincseléshez, (vér)bosszúhoz, amely cselekedetek 1956 után erényként kerültek mérlegelésre a forradalmi tettekkel való elszámolások során.

¹³ Németh 2002.

Források, módszerek, antropológiai megközelítések

Jelen kutatás egyik fő sajátossága az írásos források szinte teljes hiánya. Se magyar, se orosz archív (se nyomtatott, se kéziratos, se internetes) anyagot nem sikerült fellelni a dél-vértesi orosz laktanyáról, amin azért sem csodálkozhatunk, mert az objektum titkos, katonai („tartalék”, azaz „harcí”) jellegéből ez eleve adódik. Annak ellenére, hogy a különböző orosz internetes portálokon sokféle váratlan anyagot lehet találni, így a térségről is (például a második világháborúban elesett orosz katonák legteljesebb listáját településenként, pontos névvel, születési hellyel és idővel, vagy a szovjet katonai emlékművek listáját, fényképpel, koronként követve a változásokat, külterületi emlékhelyeket is magában foglalva, vagy hajdani orosz katonák levelezését egykori magyarországi laktanyájukról, ahova időről időre mint turisták visszajárnak, hogy fényképeket készítsenek a tapasztalt változásokról és egy-egy kérdéses, az emlékezés homályába vesző részlet megvilágítása érdekében¹⁴), de a dél-vértesi laktanyának semmilyen formában nem sikerült nyomára bukkanni.

Továbbá általános problémaként jelentkezik a használható térképek hiánya, ez szintén a katonai jellegből adódik, hiszen mint katonai kiképző központ, vagy mint repülőtér, különösen háború, front, fegyveres konfliktus, forradalom, ellenforradalom, vagy polgárháború idején (ezek kockázata-lehetősége esetén) felértékelődnek a titkos információk, mely intézkedések békeidőben látszólag fölösleges óvatosságnak tűnhetnek a beavatatlan, polgári lakosság tagjai számára (lásd még jelen dolgozat lábjegyzeteiben az oroszok kivonulása utáni problematikát, amely egyik alapvető pontja a földhivatali térképek teljes hiányából adódik). Ennek ellenére az egyetlen használható dokumentumtípust mégiscsak a különböző periódusokból származó térképek jelentik. A változásra utaló információk vagy azok hiánya jelentkezik forrásanyagként, például a topográfiai nevek megjelenése és eltűnése, történetesen a laktanya szomszédságában a „Lengyel tábor” völgy neve segít megőrizni a második világháború alatt itt menedékre lelt lengyel katonák emlékét, ahogy a kifutópálya mellett a „Csörlőpálya” elnevezés utal az egykori orosz reptér léteire.

Ezek után a kutatás forrása csak folklórgyűjtés és mesélés lehetett, amikor helyi „tudós” öregeket, tanúkat és résztvevőket kértem meg, hogy meséljenek az oroszokkal való kontaktusaikról. Idetartozik a magyar repülős katonák meséltetése is a közös hadgyakorlatok apropóján. Ezeket a találkozásokat közös terepbejárások egészíthetik ki, melyek során lehetőség adódik, hogy a táj és a mesélés interakcióba kerüljön, és ezzel új kontextusok nyílhassanak meg. Az orosz források teljes hiánya viszont arra indít minket, hogy komolyan vegyük a terepen tapasztalható oroszfóbiát, nevezetesen, hogy mit jelent az a kutatási helyzet, amikor a helyi emberek tudják, hogy az orosz téma iránt érdeklődő antropológusnak orosz családi kötődése van. Hasonló terepkonfigurációra Huan Song koreai antropológus igyekezett módszertani megközelítést kifejleszteni terep-

¹⁴ Обобщенный банк данных «Мемориал» (OBD „Memorial”). <https://www.obd-memorial.ru/html/index.html> 2017. január 5.

munkája során. Történetesen neki madárfóbiája volt, mellyel egy olyan terepen igyekezett dolgozni, melyen az egykori Ku-Klux-Klan tagjai évente egyszer galambvadászatot tartanak, mely során több ezer madarat ölnek meg. Huan Song sem tudott változtatni egy, a helyi lakosok számára fontos helyzeten, jobb híján saját fóbiáján keresztül, belülről írja le a társadalmi eseményt.¹⁵

A módszertant tekintve az antropológiai kutatások egyik általános megközelítése, hogy a kutatás során az antropológus számára ambivalens, sokkoló problémákat igyekeznek kibontani. Nem az az elsődleges cél, hogy a kutatás eredményeként megoldják az ambivalens helyzeteket, hanem inkább az, hogy rajtuk keresztül írják le az ambivalens jelenséget. Másképpen fogalmazva: ebben a kutatási megközelítésben a kutató a személyiségén keresztül kutat, olyan témákra koncentrál kutatása során, melyek bele vannak írva a személyiségébe, melyekre érzékeny. Ez nem egy „igazi” kutatási irányzat, ugyanakkor antropológusok egész sorát említhetném, akiknek a kutatási publikációiban felmerül ennek a lehetősége, vagy akiket ilyen kritikák értek. Nancy Scheper-Hughes esetében merült fel ez a kritika etikai színezetben. Ő arra figyelte fel a pszichiátriai intézmények statisztikáit elemezve, hogy az őrültség jelei kétszer annyi páciensnél mutathatók ki a vidéki lakosság körében Írországból, mint a városi lakosság esetében.¹⁶ Történeti és recens antropológiai terepkutatások után arra a megállapításra jutott, hogy a legkisebb fiút családja intézményesített hagyományokon keresztül arra kényszeríti, hogy folytassa családja háztartását, nem merül fel, hogy választási lehetősége lenne, hogy elhagyhassa szűkebb szülőföldjét, amely bezártság krónikus viszonyok között őrültséghez vezethet. Scheper-Hughes azt a kritikát kapta, hogy saját, őrültség iránti érzékenységet vetíti a vidéki ír emberekre. Ő azt válaszolta az ellene felhozott kritikákra, hogy minden antropológus, rejtve vagy teóriaként kifejtve, személyiségében rejlő érdeklődésekre keres válaszokat kutatásai során.¹⁷ Itt említhetjük még Yael Navaro-Yashin törökországi és ciprusi kutatásait, melyek alapfeltevése – politikailag – ambivalens helyzetekben lévő közösségek kutatása (katonai diktatúra és idegen megszállás alatt). És bár az antropológus elkötelezett, hogy kutatásával felhívja nemzetközi és helyi szinten is a figyelmet ezeknek a helyzeteknek a tarthatatlanságára, a valós élet időnként felülírja ezt a liberális megközelítést, mint Cipruson, amikor nem talált támogatásra a kiírt választáson azon törekvés, hogy az északi török megszállás alatt lévő és

¹⁵ Song 2010. Hogyan értelmezhető az a kulturális kontaktus szituáció, amikor nincs lehetőség arra, hogy az egyik, a téma szempontjából főszereplő orosz fél hangot kapjon a kutatásban? Mit jelent oroszként kutatást végezni a térségben? E téma létjogosultságának az alapját az jelenti még, hogy a feleségem orosz származású (oroszul beszélünk otthon), aki maga is antropológus (egy másik témában végez kutatást a térségben), másrészt, hogy egyes helyi emberek mindkettőnket oroszoknak tekintenek. Az oroszokkal kapcsolatos politikai retorika változása (2014-ben) sajátos módon lehetőséget teremt, hogy valós tartalmak kerüljenek a felszínre. Ha nem jön/jöhet létre kulturális kontaktus, akkor a jelenen a hangsúly: abból, hogy hogyan lehet ma beszélni a témáról, egy kortárs társadalom képe sejlik fel. Azzal, hogy oroszként vagyunk számomra egy terepen, a térségben kutatói tevékenységünk csak a félelem atmoszféráját erősíti meg, vagy ellenkezőleg: egy olyan orosz kontextust teremt, amelyen keresztül mesélni lehet a régi, de mindmáig elevenen élő dolgokról.

¹⁶ Scheper-Hughes 2001.

¹⁷ Scheper-Hughes 2001.

a déli görög ciprusiak lakta országrészek egyesüljenek. Jelen esetben az ambivalens helyzetek kutatása csak ezen helyzetek leírását eredményezte.¹⁸ Összefoglalásul el lehet mondani, hogy ezen kutatási irányzat képviselői komolyan vettek bizonyos metaforákat (mentális és politikai labilitást), és arra jutottak, hogy e metaforákon keresztül eredményesen végezhető antropológiai kutatás.

Később ebből már igazi kutatási irányzat alakult ki, mely a *textual person* terminuson keresztül ad lehetőséget egy belső logikára, mely az antropológiai tudás és a vizsgált népcsoport titkosságának szintéziséből jön létre. Ebben a megközelítésben komoly szerepet kap az antropológus személyes élethelyzete, amikor egy-egy teóriát megfogalmazott. Ezen antropológiai irányzat azt veti fel, hogy az a tudományos hagyomány, amelyben a személyes élethelyzetet el kell rejtteni a kollégák és az olvasóközönség előtt, hátráltatja az antropológiai szövegek megértését. Gyakran csak pletykákból kaphatunk betekintést, hogyan jött létre egy-egy teória, és komoly másodlagos életrajzi kutatást kell végezni ahhoz, hogy egy-egy szöveget értelmezni lehessen. Ennek az irányzatnak a törekvéseit talán legjobban Tony Crook könyve illusztrálja, mely szövegének szerveződése megfelel annak, ahogy a pápua-új guineai bolivipok szervezik életüket, és ahol minden fejezet egy-egy olyan antropológiai teória születési körülményeinek elemzésével indul, mely teórián az adott fejezet alapul.¹⁹

Először is meg kell jegyezni, hogy nem tekinthetünk el attól, hogy amikor egy katonai objektumra irányuló antropológiai kutatás egyik szóba jöhető irányzati lehetősége az infrastruktúra vizsgálata, akkor az „infrastruktúra” terminus a katonai szaknyelvből eredeztethető. Ilyen közegben bukkan fel először, és így természetes egy ilyen katonai közegben való használata, egy orosz laktanya leírására irányuló kutatás során. Paul Edwards szerint az „infrastruktúra” terminus eredetileg katonai közegben volt használatos, állandó berendezkedésekre való hivatkozással (például repülőbázisok), továbbá olyanokra, mint amilyenek a logisztikai vagy a kommunikációs rendszerek, a víz- és áramvezetékek, és a közintézmények (iskolák, postahivatalok, börtönök stb.).²⁰ Ez az aspektus a dél-vérségi orosz katonai reptérnek az 1956-os és az 1968-as események során játszott szerepében is fokozottan érvényesül.

Az infrastruktúrára irányuló antropológiai kutatások nagyon divatossá váltak az elmúlt tíz-tizenöt évben, ezt az is mutatja, hogy Brian Larkin tanulmányban foglalta össze e kutatások jellemzőit.²¹ Ezen antropológiai kutatások egyik hozadéka²² – az elsődleges (katonai célok) leírása mellett – az, hogy a helyi emberek hogyan használnak saját individuális céljaikra egy újonnan megépült (katonai) infrastruktúrát. Másképpen fogalmazva, a dolgozat témáját illetően: nemcsak hogy milyen kontaktusok alakulnak ki az orosz emberekkel (katonákkal: tisztekkel és közlegényekkel, valamint feleségekkel és gyerekekkel),

¹⁸ Navaro-Yashin 2011.

¹⁹ Crook 2007.

²⁰ Edwards 2003, 186–187.

²¹ Larkin 2013.

²² Larkin 2008; Elyachar 2010.

hanem az is, hogy milyen a helyiek (gyakorlati és mentális) kapcsolata az orosz (katonai) infrastruktúrával, kisvilággal.²³

Nemcsak egy orosz katonai infrastruktúra kiépítésének és fenntartásának voltak magyar résztvevői és tanúi, hanem egy orosz kisvilág kialakításának is. Az orosz emberek lépésről lépésre sajátították el a laktanya körüli kisvilágot, tették komfortossá maguk számára. Itt Finn Nielsen norvég antropológus a hetvenes–nyolcvanas évekbeli leningrádi értelmiséget érintő kutatásait lehetne számba venni, különösen, amelyek azokra a köztes terekre (udvarokra, dácsákra) vonatkoznak, melyek az orosz kultúra születésének a helyei.²⁴ Nielsen kutatásai mellett még Agambo Agamben és Heonik Kwon az antropológusok körében rendkívül termékeny táptalajt találó filozófiája jöhet számításba mint teoretikus alap, melyek az elhagyatott, köztes helyekre, senki földjére és a törvényen kívüli létre vonatkoznak.²⁵ Az előbbieken már említett Navaro-Yashin példája e tekintetben is mérvadónak mutatkozik, mivel a ciprusi kutatásának alaphelyzete könnyen összevethető a második világháború utáni orosz katonai jelenléttel Magyarországon, amennyiben egy idegen megszálló erő (nála török) idegen területen (nála az eredendően ciprusi görögök lakta északi szigetrészen), mindenféle szokás tiszteletben tartása és beilleszkedési motiváció nélkül gyakorol nyomást a helyi lakosságra.²⁶

A másik lehetőségként az új tulajdonosok sajátos ökológiai és politikai problémáinak értelmezése jelentkezik, melyen keresztül egy jelenbeli nemzetközi antropológiai diskurzusba való bekapcsolódásra teremthetők lehetőségek. Egyrészt egy „új” ökológiai típus ad erre lehetőséget:²⁷ az egykori katonai területeket nem kell kivenni egy működő ökológiai rendszerből, és izoláltan kezelni, hanem annak szerves részének kell tekinteni.²⁸ Másrészt az a tény, hogy a Dél-Vértes térség az egykor aktív háborús övezetek közé tartozik, mindazokat az általános tendenciákat és veszélyességi faktorokat magában hordozza, amelyek a

²³ Kutatásom során találkoztam azokkal a helyi emberekkel, akik részt vettek az orosz katonai infrastruktúra (ki)építésében. Nemcsak azt mesélték el, hogy mit építettek az oroszok számára, hanem azokat az élményeket is, amelyek személyes kapcsolatokat eredményeztek hosszabb-rövidebb időre az orosz katonákkal.

Továbbá nemcsak az orosz katonai infrastruktúra kiépítésében, hanem annak fenntartásában is részt vettek helyi emberek. Arra is találni példát, különösen a kezdeti időszakban, hogy a helyi emberek szabotálták az infrastruktúra kiépítést és működését, de arra is, hogy később, kivételes esetekben, saját céljaikra is használták a kiépült infrastruktúrát. Nemcsak hivatalos szerződések keretében történtek „munkavállalási szerződések”, hanem magánemberként is, a kölcsönös érdekek figyelembevételével (például helyi emberek birkát tarthattak, jellemző módon privát, a kifutópálya környékén, aminek fejében esetlegesen hússal látták el a laktanyát). Ezek a kapcsolatok azért is különleges jelentőségűek, mert a privatizáció után azokból a helyi emberekből kerültek ki elsődlegesen a későbbi tulajdonosok, akiket személyes élmények kötöttek a laktanyához.

²⁴ Nielsen 2004.

²⁵ Svirsky–Bignall 2012, Augé 1995.

²⁶ Navaro-Yashin 2011.

²⁷ Valójában nem új ökológiai típusról van itt szó – ezért szerepel idézőjelben a terminus –, hanem arról, hogy az orosz laktanya területe mindig része (volt) a helyi ökológiai rendszernek, mint minden más terület (legelő, kertek, szántók).

²⁸ Nasco 2006.

világ más részén, például Koreában vagy Vietnamban jellemzőek. Tehát abból a tényből, hogy a területen mindmáig nagy mennyiségű bomba és akna található, következik, hogy annak, aki például fémkeresővel háborús reliktumok után kutat, vagy aki egyszerűen itt él, mindmáig fel kell vállalnia annak a kockázatát, hogy bármikor felrobbanhat. Ezt mutatja az is, hogy az utolsó ismert, halálos kimenetelű háborús baleset 2013-ban történt. A második világháború nem egy absztrakt fogalom, nem múlt el nyomtalanul, itt kísért, mint egy időzített bomba, amely valós emberélettel járó kockázat, és bármikor valósággá válhat. Ezt az egykori háborús és katonai felvonulási területből fakadó speciális helyzetet nemcsak kezelni, de menedzselni is meg kell tanulnia a helyi embereknek, amiben az ilyen térségre vonatkozó antropológiai kutatások és a kutatók közötti összefogás segítségére lehet.²⁹

Heonik Kwon koreai antropológus könyvet írt a helyi társadalom egy egykori háborúhoz való ritualizált viszonyáról.³⁰ Kwon Vietnamban azt találta, hogy a helyi lakosság két részre osztja a szellemvilágot: a forradalmi ideológiájával könnyen összeegyeztethető, publikusan is tisztelt, jó, ismert, helyi individuális ősökre, és idegen, ismeretlen, nem helyi, nem őshonos, az amerikai oldalon a háborúban tragikus halált halt, csak családi körben ritualizált gonosz szellemek tömegeire. Az ősök tiszteletén és a szellemekkel való foglalkozáson keresztül lehet felejteni. Csak a két csoport együttes tiszteletével nyílhat meg az út egy valóságon alapuló, vibráló, morális és etikus élet lehetősége előtt ma Vietnamban. Kwon megközelítése jó példa arra is, hogy egy több mint negyven éve folyt háborúval kapcsolatos mesélés (szövegek és gyakorlati cselekedetek) elemzése elsősorban a jelen társadalom viszonyaiba enged betekintést.

A mesélés mint módszer

A jelen kutatás során alkalmazott egyik fő módszertani megközelítés a mesélésre vonatkozik. Ahogy azt előzetes Szibéria-kutatásaink során megfogalmaztuk, kommunikálni valamit a kommunikációról összetett feladatnak számít, ami rugalmas hozzáállást követel. Ahhoz, hogy kommunikációs folyamatokat értelmezzünk, fel kell fednünk azokat a meta-üzeneteket, amelyeket a kommunikációs folyamat foglal magában. Hogy megértsük egymást, nemcsak a tartalmat kell kommunikálnunk, hanem üzeneteket arról, hogyan kell

²⁹ A jelen írás alapját képező anyag 2016. május végén Lengyelországban, a *Post cold war military zones* című nemzetközi konferencián került külföldön először bemutatásra. A workshop a Lengyel Tudományos Akadémia Varsói Etnológiai Intézete kezdeményezésére Borne Sulinowóban került megrendezésre az egykori orosz hadifogolytábor infrastruktúráján, ahol negyvenezer orosz hadifogoly halt meg a második világháború során. A kutatók Németországból, Csehországból, Magyarországról, Lengyelországból, Litvániából, Lettországból, Észtországból és Oroszországból érkeztek. Összefoglalásképpen elmondhatjuk, hogy a kutatások elsősorban az oroszok kivonulása utáni helyzetre vonatkoztak a háború utáni orosz katonai jelenlét kontextusában. A katonáiból polgári használatbavétel tanulsága is megfogalmazódott. Az üzleti szféra mellett az ökológiai aspektusok is hangsúlyosan kerültek mérlegelésre. Általában elmondható, hogy antropológiai megközelítések érvényesültek történeti és politikai motivációk tisztázása mellett.

³⁰ Kwon 2008.

értelmezni a tartalmat; a keret értelmezéséről szóló információ a metaüzenet. A kultúra-átadás nemcsak tudásátvitel során történhet egyik nemzedékről a másikra (például mesélés formájában), hanem a mesélés képességének elsajátításán keresztül is. Csak ezeknek a képességeknek a sikeres átadása lehet a megértés biztosítója.³¹ A mesemondás és meseértelmezés kölcsönösen megfordítható folyamatok, amelyek a mesetapasztaláson alapulnak.³²

Továbbá, itt elgondolkodtató az, amit szibériai terepkutatásaink során is tapasztaltunk, történetesen, hogy az emlékezés, a mesélés egy komplex folyamat, mely nem mindenki számára adatott meg. A sámán a saját kultúra fogalomrendszerén vagy az ősök által küldött jeleken keresztül fogalmazza meg, amit lát. A szertartásnak a sámán saját élményei, magyarázó beszéde is része. A sámánritus technika, amely kontrollálja és irányítja az emlékezés folyamatát. A sámán olyan specialista, aki helyreállítja és értelmezi az elveszett memóriát. Az ő nézőpontjából a mesélés egy (sámán)szertartás, amely praktikus meg gondolásokat szolgál; végtelen újramondása saját életrajzának, amelyhez az ősookról szóló legendák adnak alapot. A legenda őrizte tragédiákat és drámákat saját személyes kockázatokkal kapcsolatos tapasztalata támogatja. A sámán szertartásain az ősei tulajdonságainak megfelelően viselkedik. Minden sámán alapvető képessége, hogy egy személyes életrajzot kockázattal járó helyzeteken keresztül tud bemutatni. A kockázatos szituációkat meg kell tapasztalni és beszélni kell róluk, hogy egymásba fonódjanak a sámángyakorlaton keresztül, mert a burjátok szerint valamiről beszélni nem jár kevesebb veszéllyel, mint valamit a gyakorlatban megtapasztalni.³³

Az ősookról szóló történetek többnyire kockázatos helyzetek, drámák és tragédiák körül forognak. A személyes kockázat része az ősookról való tudásnak. A narratívák és a mesélés része egy egyén közösségben elfoglalt reputációjának. Ez az emlékezés fontosságát hangsúlyozza, a burjátok kultúrájában játszott esszenciális szerepére mutat rá.³⁴ A burjátok számára emlékezni azt jelenti, hogy a személyes tapasztalat integrálható a legendisztikus történetekbe. Az ősookról való történeti tudás egy fájl- vagy katalógusrendszert hoz létre a jelen embere számára, ami által értelmet nyernek saját tapasztalataik és személyes történeteik. Így minél nagyobb az egyén tudása az ősök történetéről, annál gazdagabb a személyes memóriarepertoárja. Továbbá, csak azok, akiknek ilyen tudásuk van, örökölhetik az ősök képességeit (természetét), és lehet önéletrajzuk (azaz képesek elmondani saját önéletrajzukat). A sámán az ősök által a családjához delegált segítőszellem segítségével interpretálja a történeteket. Emlékezni és elmondani egy egész történetet csak akkor lehetséges, ha az eset a segítőszellem segítségével került megoldásra (tehát az eset veszélyes és nagy jelentőségű volt). A sámán birtokolja az ősookról való tudás legkiterjedtebb fájlrendszerét, és egyben neki van a leggazdagabb önéletrajza a közösségben. Az ő „memóriája”-n alapulnak azoknak a szertartásai, akik nem rendelkeznek a szükséges memóriával,

³¹ Sacks 1992.

³² Sántha–Safonova 2011, 124.

³³ Sántha–Safonova 2011, 152–153.

³⁴ Humphrey 1979.

és azzal a képességgel, hogy saját önéletrajzot konstruáljanak, azaz személyes tapasztalataikra reflektáljanak.³⁵

Lizi néni családi történeteinek interpretálása a burját sámánok őseikről való mesélését juttatja eszembe. A tény, hogy mindkét esetben tragikus eseményről van szó, a mesélés emocionális aspektusának jelentőségét húzza alá. Az, hogy a történeteket érintő tudás nem saját élményen alapul, és az, hogy a mesélő érzelmileg bevonódott azon szituációkba, amelyek rokonaival történtek, hasonló vonás mindkét esetben. Az érzelmi bevonódás a történetbe, amelyről a mesélőnek nincs személyes élménye (vagy mert túl fiatal volt még, vagy mert történetesen annak az ősnak a [vérszerinti] leszármazottja, akivel az eset történt), a mesélés és a saját biográfia egy speciális perspektíváját nyitja meg ezeken az eredetileg nem saját történeteken keresztül, pontosabban olyan történeteken keresztül, amely esetekre a fenti okok miatt a mesélő nem tud emlékezni, maximum arra, ahogyan idősebb családtagok mesélték ezeket a történeteket. Véleményem szerint a történetekkel kapcsolatos jelentések és a tudás átörökítésének módjai hasonlóak a Bajkál-tó nyugati partján élő sámánok narratíváinak és a dél-vértesi lakosok háborús történeteinek felidézése esetében.

Közbevetés: Traumák közötti kapcsolat, Annus néni története

Eddig a front során tömegesen és kiskorúak ellen elkövetett nemi erőszak témáját kutattam a Dél-Vértés térségében. A kutatásban részben az is motivált, hogy egyre kevesebb élő tanúja, illetve elszenvedője maradt ezeknek az eseteknek, akiket esetleg rá lehetett bírni, hogy meséljenek az élményeikről, tapasztalataikról. Ebből a kutatásból rajzolódott ki bennem az a kép, hogy a frontnál mélyebb trauma nem érhet egy szenvedőt az életében. De tévedtem. Annus néni esete ébresztett rá arra, hogy egy traumáról való mesélés nem feltétlenül önmagában való, megnyithatja az utat más traumákról való mesélés előtt is.

Az egyik családtag hívta fel a figyelmemet, hogy a kilencvenhat éves Annus néni is érintett a kutatási témám tekintetében, kérjem meg őt is, hogy meséljen, mit csinált, merre járt a front alatt. Beszélgetésünk során egy road movie bontakozott ki a szemem előtt, ahogy a fiatalasszony, a hazát védő férje távollétében, alig egyéves kisfiával menekült egyik pusztáról a másikra az orosz előőrsök elől. Annus részletesen leírta az iszonyatot, amely akkor következett be, amikor az oroszok egyszer váratlanul állítottak be. Mégis minduntalan kereste a lehetőséget, hogy témát és látszólag kontextust váltson, és a fia sorsáról meséljen, hogyan ölték meg őt negyvenéves korában.³⁶ Eleinte a kapcsolatot, az „átcsúszást”

³⁵ Sántha–Safonova 2010, 10.

³⁶ A két, látszólag kapcsolatban nem álló traumát két motívum köthette össze. Egyrészt a fiú jelen volt, amikor édesanyja az oroszok elől menekült. Akkor egyéves volt, Lizi néni nemzedékének tagja. Másrészt a szexualitás lengte körül mindkét traumatikus esetet. A fiú enyhe fokú értelmi fogyatékos volt, de az nem tisztázott, hogy a háború során ért megpróbáltatások mekkora szerepet játszottak ebben. Alkalmi munkákat vállalt, például az erdészetnél dolgozott édesanyjával együtt. Fizetésnapokon gyakran eltűnt, ilyenkor a megyeszékhely lumpen köreiből fordult meg. Volt felesége is, de nem sokáig

(shiftet) igyekeztem értelmezni (a tartalmat érintően), de később már pusztán a váltás mint mesélési technika ténye is lenyűgözött. Annus néni több találkozásunk alkalmával ugyanezt a technikát ugyanezen témák között ugyanúgy alkalmazta. Ekkor még azt hittem, hogy a publikus (a köz számára ugyanúgy problémát jelentő és traumát tartogató) megerőszkolós történet egy másik, nagyon privát traumáról való mesélés előtt nyitotta meg az utat. Kezdttem figyelni ezen technika alkalmazásának lehetőségére mások mesélésében is. Annus néni adott első leckét a váltások témakörében. Következő lépésként az tűnt fel, hogy nemcsak traumák közötti kapcsolat lehetséges, hanem egy trauma fenntartható nem elsődlegesen traumatikus témákon keresztül. Ha jobban meggondoljuk, nem tekinthetünk el Lizi néni esetében sem attól, hogy a külvilágot képviselő hallgató számára második, látszólagosan nem traumatikus eset is traumát hordozóként jelentkezett a szenvedő, jelen esetben Mári néni számára, például amikor Mári néni rettegve bújt el az orosz tiszttől, amikor az személyesen akart találkozni vele.

Keretek Lizi néni történeteinek interpretálásához

Ezek után meg kell jegyezni, hogy Lizi néni két története elsődlegesen, a tartalmat tekintve arra hívja fel a figyelmet, hogy bár a megszálló orosz katonák és a megszállt magyar polgári lakosság között mindennemű kontaktus tiltott volt, a gyakorlatban a laktanya példája inkább egy hierarchikusan szerveződő orosz társadalom képére utal, melyben a tisztek minden erővel kontrollálni igyekeztek a közlegények és a helyi lakosság közötti viszonyok alakulását. Ezt az eredményt mint megközelítési lehetőséget eredményesen alkalmazhatjuk a front során az orosz katonák részéről megnyilvánuló viselkedések értelmezésekor, mint például amikor egy pinceközösség életében egy-egy orosz tiszt állandó jelenléte védelmet jelent az orosz (köz)katonákkal szemben.

Ez nem jelenti automatikusan azt, hogy csak a tisztek ápolhatnak kapcsolatokat a polgári lakossággal, még akkor sem, ha a második világháború utáni megszálló gyakorlat erre utal: e mögött a társadalomszerveződés mögött az figyelhető meg, hogy miközben a kémkedésnek még a gyanúját is igyekeztek kizárni, ezeken a kapcsolatokon keresztül mégis információt lehetett szerezni a Vörös Hadsereg működéséről. Mint előző tanulmányunkban láttuk,³⁷ ezért volt tiltva mindennemű érzelmi alapon nyugvó kapcsolat – szerelem és házasság – az orosz katonák és a megszállt területek női lakossága között, így már érthető, hogy nemcsak a kiskatonák, hanem a tisztek tekintetében is.³⁸

Hasonló meggondolások miatt nem volt szerencsés, ha egy orosz katona az ellenség fogságából került vissza. Nemcsak a második világháború idején, hanem a világháború után is megrendült az alapvető bizalom ezekkel az egyénnel szemben. Az egykori hadifoglyokat nem tekintették (többé) a társadalom rendes, építő tagjának. Éltek a gyanúval,

maradtak együtt, saját gyerekük nem született. Ezután érdeklődése saját neme felé fordult. Partnere egy együttlét során tisztázatlan körülmények között megfojtotta.

³⁷ Sántha 2017, 127–162.

³⁸ Mészáros 2014.

hogy csak azért maradtak életben, mert elárulták a társaikat és a hazájukat: a külföldi titkosszolgálatok besorozták őket, és valójában nekik dolgoznak. Ez a gyanú fokozottan érvényesült a tisztekkel szemben.³⁹

Visszatérve Lizi néni történeteire, azt is meg kell említenünk, hogy a fenti esetek mind a hetvenes–nyolcvanas években történtek, és a szereplők – a tisztek és a kiskatonák – a szomszédságban elterülő orosz laktanyában szolgáltak. Másrészt az erdőn való menekülés kapcsán meg kell jegyeznünk, hogy Lizi néni ismerte a reptér környékét, hiszen, miként több szenvedő falubeli sváb család, úgy Lizi néni családja is Fornán, a reptér szomszédságában vásárolt a második világháború előtt földéhsége enyhítésére földet, amelyet a háború után természetszerűleg elvettek a családtól, és amelyet azóta sem kaptak vissza.

Itt mindössze annyit szeretnék csak röviden megjegyezni a front során a faluban történt eseményekkel kapcsolatban, hogy a Dél-Vértesben meghúzódó sváb falu viszonylagosan nem szenvedett annyit a front alatt, mint a környék más falvai. Természetesen családja válogatja, és elegendő, ha csak egy családtagot értek gazságok, hogy ez a kijelentés máris ne állja meg a helyét. Nem zárható ki, ahogy Lizi néni esetében láttuk, hogy egy-egy család ma élő tagjai máshogy éljék meg, értelmezzék a falujukkal kapcsolatos általánosan fennmaradt emlékeket. Amikor – mintegy felvezetve a második világháborús témát – a dél-vértesi sváb falura vonatkozó előzetes várakozásaimnak hangot adtam, hogy a falu nem szenvedett annyit a háború során, Lizi néni meglepetésemre elhatárolta magát ettől.

Kiderült, hogy Lizi néni egy családtagján keresztül „személyesen” is érintett. A mesélés folyamán automatikusan tért át saját, oroszokkal kapcsolatos élményeire. Édesanyja személye jelentette a kapcsot az általa felvetett két kontextus között, pontosabban az előző nemzedék két családtagjának voltak ugyanolyan tapasztalatai az oroszokról. Az egyik elszenvedője, a másik szemtanúja volt ezeknek az eseményeknek. Lizi néni ugyan élt már akkor, de (szerencséjére) még elég kicsi volt ahhoz, hogy ne tudja felfogni, mi történik körülötte, a vele együtt élőkkel, a rokonokkal. Csak az intenzitásokról maradt benyomása. Az intenzitások, az indulatok jelentettek folyamatosságot a különböző nemzedékek, a szenvedők és a tanúk interpretációi között.

A mesélés intenzitása, a mesélők érték- és véleményalkotása megegyezett a különböző nemzedékek családtagjai között. A „elszenvedő” (nagynéni) elhatározásában, hogy (önként) Németországba emigráljon a többi kitelepített sváb lakossal,⁴⁰ az is szerepet játszott, hogy azt hitte, ezzel maga után hagyhatja a vele történeteket. Sajnálatosan nem erre utalnak a további

³⁹ Az orosz társadalomra veszélyesnek ítélt elemeknek önként kellett közvetlenül a háború kitörése után frontszolgálatra jelentkezniük, ahol, mintegy élő pajzsként, kis időre védelmet adtak a többi, mögöttük harcoló egységnek. Általános bevett gyakorlat volt, hogy a sztálini represszió már a háború előtt Gulagokba üzött áldozatai, frontszolgálat után automatikusan visszakerültek száműzetésük helyére, ahonnan csak Sztálin 1953-ban bekövetkezett halála után térhettek haza szülőföldjükre szeretteik körébe (az egyik első, akinek magyarul is megjelent összefoglaló könyve a témában, Alexander Szolzsenyicin volt, aki *A Gulag szigetvilág 1918–1956* című könyvében emlékezik vissza erre. Szolzsenyicin 2013).

⁴⁰ A mai adatok arról szóltak, hogy 1946-ban közel ezer főt telepítettek ki a faluból (Schmidt 2003). Ma hatszázan laknak a faluban.

események. Nemsokára úgy döntött, hogy a „szemtanúk” alkotta németországi emigráns közösségből továbbköltözik Amerikába, ahol később, időskorában beleroppant a vele történtek feldolgozhatatlanságába. Az egykori „szemtanú”, az unokahúg, azaz Mári néni (más néven Lizi néni édesanyja) képviselte a szenvedőt távollétében a helyi közösség életében. Ő tartotta fenn a kapcsolatot a jelen történései és a múlt eseményei között. A jelen mesélő (de a közelmúlt eseményeinek hallgató tanú) Lizi nénije elsősorban az egykori borzalmas események tanújának állítva emléket, egy családi hagyományt tart fent.

Lizi néni a folytonosságot véleményalkotásának intenzitásával éri el, amely reflektál az egyik családtagot ért „gaszágok” fokára. A mesélésnek ezzel a módjával a családi történeti eseményeknek keres folytonosságot, egyben kapcsolatot teremt a két látszólag különböző kontextus között. Lizi néni esete rányitotta a szememet a hasonló „átcsúszások” (shiftek) mint mesélési technikák általános jelenlétének a számításba vételére. Két további esetet szeretnék az alábbiakban tárgyalni. Mindkét esetben a mesélő, miként Lizi néni is, annak a nemzedéknek a tagja, amely ugyan a háború idején született, de saját személyes tapasztalataik, élmények híján inkább (csak) más idősebb családtagok tapasztalatát tudták, tudják hitelesen közvetíteni.

Háborús nemzedék

R. Józsefet (1939) azért kerestem fel, mert egykori kőműves kollégái azt tartották róla, hogy műszaki ellenőrként részt vett az orosz laktanya egyes épületeinek kivitelezésében. Felvezetésként arra kértem, meséljen arról, amikor először találkozott „oroszokkal”. Az volt az előzetes megfontolásom, hogy majd az első benyomásairól mesél, melyeket akkor tapasztalt, amikor először járt a laktanyában. Ezzel szemben, teljesen váratlanul, a világháborúról kezdett el mesélni. Láttam, hogy meglepődöm, hogy ilyen irányt vett a beszélgetésünk. Lassan, felesége segítségével szedte össze az emlékeit. Sajtáit nehezen választotta szét más, idősebb családtagok élményeitől. Beszélt arról, hogy milyen kegyetlenek voltak az előőrs ukrán tagjai, nem voltak tekintettel senkire. Továbbá megemlítette, hogy jól emlékszik, hogyan pihentek az árokpárt puha fűvében a halálra fáradt orosz harci csapat tagjai. Az idősebb orosz katonák pravoszlávok voltak, és örömmel és ájtatosan vettek részt a karácsony családi ünneplésében. Végül arról mesélt, hogy a harmadik vonalban érkezők közül egy „kirgiz” tiszt szállásolta be magát hozzájuk, aki rendkívüli kegyetlenséggel viselkedett szolgálójával, korbáccsal ütötte-verte. R. József felesége fontosnak tartotta még megemlíteni, hogy az ötvenes-hatvanas években a szovjet katonák kiépítettek egy telefonvonalat a reptér és a bicskei laktanya között, melyet őrszolgálat őrzött, és joguk volt a magánkertekben ellenőrizni, hogy nem történt-e szabotázs. Egyik ismerőse elvágta a telefonvezetékét, amire válaszul az oroszok eltörték a kezét. Az ’56-os forradalom idején rendszeres volt ennek a telefonvezetéknek a megrongálása.

Továbbá azt is furcsának találtam eleinte, hogy miközben én a köznyelvnek megfelelő orosz, oroszok formát preferáltam, R. József a történeteiben következetesen szovjet katonákról, szovjet emberekről beszélt. Láthatóan fontos volt számára a különbségtétel.

Feltehetően ennek azért is volt jelentősége, hogy árnyaltan jellemezhesse a Vörös Hadsereg kötelékében a falun átvonuló különféle (orosz, ukrán, kozák, kirgiz) etnikumú csapatokat és egyéneket. Ezután tért csak rá részleteiben a köznyelvben orosz – az ő zsargonjában különben helyesen szovjet – laktanyának nevezett objektummal kapcsolatos emlékeire: a kapott feladatokra, a végzett munkára és a személyes tapasztalatokra.

R. József történeteiben árnyaltan, nyugodt hangnemben beszélt a szovjet emberekről, katonákról, mind a front, mind a laktanya tekintetében. Mondhatnánk azt, hogy nem kellett átadnia magát (a családi repertoárban található) indulatoknak, melyek akár előítéletek formájában is érzékelhetőek egy kívülálló számára, aki mit sem tud a család történetéről.⁴¹

Meghatározó jelentőségű, hogy bár a térség egységesnek tekinthető, de minden falunak sajátos történet jutott a front időszakában. Egyrészt fontos különbség, hogy míg Lizi néni családjának tagjai egy, a Dél-Vértes belsejében megbúvó kis sváb faluban éltek a front alatt, és élnek mindmáig, addig R. József családja (felmenői és R. József szűkebb, együtt lakó családja⁴²) egy, a hegység délkeleti lábánál elterülő uradalmi központban, ma kistérségi kisvárosban⁴³ lakott és lakik mindmáig. Az oroszok ebből az irányból érkeztek a térségbe a második világháború során. R. József településének sajátos helyzetét az jelentette, hogy a front itt nem hullámozott, hanem orosz megszállás alatt volt a front első napjától az utolsóig. Lizi néni falvára viszont az volt jellemző, hogy a faluban oroszok voltak, a front a falu és a faluhoz tartozó puszták között húzóódott. A falu így kevés kivételtől eltekintve keveset szenvedett, míg a pusztákon szörnyűséges események történtek. A családok gyakran megosztottan éltek a falu és a puszták között, egyes családtagok a pusztán laktak, mások a faluban. Így a család-történetek kötést hoztak létre és ápoltak a falu és a puszták között. Annak ellenére, hogy a faluban viszonylag csendesen zajlott a front idején az élet, több családnak a pusztán lakó családtagokon keresztül tragikus a frontról való emlékezése.⁴⁴

Individuális esetek és a mesélés

Minden családnak saját története van a fronttal kapcsolatban, ami egyrészt kapcsolódik a falu helyzetéhez, ahhoz, hogy hol lakott egy család a front időszakában, másrészt nemcsak a falu meghatározó, hiszen a falun belül is vannak, voltak részek, melyek sokat szenvedtek a front során, míg más részek szinte különösebb veszteség nélkül tudták átvészelni azt. Például a falu egyik felét a magyaroknak, a másikat az oroszoknak sikerült még időben a

⁴¹ Összhangban azzal, hogy nem történtek a családban különösebb atrocitások. Talán idetartozik az is, hogy amikor a háborúra utalva az után érdeklődtem, hogy mikor látott először halottat, egy kis gondolkodás után nem a háborút említette, hanem a háborút megelőző bombázásokat.

⁴² R. József és felesége.

⁴³ Járási központnál kisebb jelentőségű település.

⁴⁴ Azt is meg kell jegyezni itt, hogy más okok is közrejátszottak, hogy a falu és a puszták között megerősödött a kapcsolat, és a tragédia még akkor is közös sors lett több tekintetben (front, kitelepítés), ha a front során nem mindenhol voltak jellemzőek tragikus események. A tragikus események jellemezték a puszták közül egyesek a háború után fokról fokra elnéptelenedtek. A ki nem telepített lakosság jelentős része pedig a faluba költözött.

saját hátszáguk irányába nyugatra, illetve keletre kitelepíteniük. Egy másik faluban a délkeleti irányból a faluba betörő orosz csapatok nagy pusztításait kellett az ott lakó evangélikus lakosságnak elviselnie, és mire az északnyugati oldalra értek az orosz csapatok, addigra már „kitombolták” magukat, így az ott élő katolikus lakosságnak már nem kellett akkora pusztítást elszenvednie.

Itt jegyezzük meg, hogy nemcsak a falvaknak és a falurészeknek (Csiga, Alvég, Tobán és így tovább), hanem az utcáknak – sőt, mivel gyakran mindössze egy-egy hosszú utcából állt a falu, utcarészeknek – is lehet saját történetük. Az események az oroszok bejövetelekor pinceközségekre vonatkoztak. Összefoglalásképpen elmondhatjuk, hogy nemigen volt egységes forgatókönyve egy falu megszállásának. Az emberek nem nagyon tudták, mi történt a másikkal a falu túlsó végén. A tudás általánosságban a szomszédságra (két-három, maximum öt udvar) és legfeljebb a rokonok lakóhelyére terjedt ki.

Egy-egy lakóház falun belüli periferikus vagy központi elhelyezkedése döntő szerepet játszott abból a szempontból, hogy melyik családra mennyi szenvedés jutott, illetve abban, hogy viszonylagosan minden különösebb áldozat nélkül úszták meg a front átvonulását. Idekapcsolódik annak a jelentősége, hogy az oroszok milyen infrastrukturális lehetőséget láttak egy-egy objektumban vagy egyes egyének képességében. A parancsnokság kijelölésekor fontos volt az „iroda” központi fekvése, de az is, hogy a tágas házban szobát kaphasson a parancsnok. A háziak a pincében vagy az istállóban laktak, de ennek fejében minden családtag védtettséget, érínthetlenséget kapott. A tábori konyhát egy tágas udvarban rendezték be, ahol a helyiek dolgoztak, védelemért és ellátásért. A lókorházat külső kerületben alakították ki. A tolmácsolás nagy érték volt, sok ember élete függött attól, hogy milyen helyet foglaltak el az egykori első világháborús hadifoglyok a közösségen belül, mennyire bántak gyalázatosan a kommunista eszmék potenciális hordozóival.

Nem minden esetben volt erőszak eredménye az, hogy valaki készséges volt a megszálló csapatokkal. A vidéki nyilasmozgalom tapasztalata (a zsidó vagyontárgyak szétosztása) beépült egyes emberek viselkedési mechanizmusába. Voltak, akik önös érdekből (az oroszok által más falubeliectől, az uradalomból összegyűjtött személyes vagyontárgyak (luxus ruhadarabok: például bundák, sálak [tél volt!]) újraosztásának, elajándékozásának reményében vállalkoztak az oroszok igényeinek kielégítésére. Mások, érzékelve a családjukra leselkedő veszélyt, önfeláldozással hajlandók voltak olyan kompromisszumokra, melyek különben sem biztos, hogy ellenükre lettek volna. Tettükkel több tehetetlen és védtelen családtagnak és szomszédnak az életét, tisztességét, egészségét és nyugalmat biztosították, gyakran nem egészen tudatosan.

Ezek a helyzetek gyakran annyira összetettnek látszanak, hogy már-már leginkább csak a véletlen vagy a szerencse kategóriák mentén értelmezhetőek. Ennek egyik fő oka, hogy a részletek nem publikusak, csak az adott, szűkebb vagy tágabb közösség tagjai rendelkeznek ezekhez a részletekhez tartozó tudásokkal. Az értelmező közösséget egy-egy terület, falu, falurész, utca, utcarész, vagy adott pillanatban egy pincében menedéket találó szomszédok, a család jelenti. Itt gondoljunk csak az egyik sváb faluhoz tartozó pusztá helyzetére, ahol a front átvonulása során, 1945. március 15-én a férfilakosság fele pusztult el.

Szemben a helyi politikusok által hangoztatott közhiedelemmel, a túlélő tanúk részletes beszámolóit nem szólnak kivégzésekről vagy tudatos pusztításról. És bár nem célunk igazságot tenni, meg kell jegyeznünk, hogy jelen tudásunk szerint ugyan kivégzés(ek) nem történtek, a nagyon hasonlóan konfigurálódó eseteken alapuló közhiedelem mégis ezt a (láthatóan téves) következtetést hangsúlyozza. Hozzá kell még tennünk, hogy a fentieket támogatja az is, hogy a háború után közvetlenül levezényelt kitelepítés és a térségben folyamatosan jelen lévő orosz katonák generálta atmoszféra az események elhallgatását eredményezte. Másrészt, hogy nagyon-nagyon kevesek maradtak azok közül, akik beavatott tagjai ezeknek a közösségeknek, akik érdemben tudnának mesélni a térségben történetekről.

Csak a fenti megfontolások mentén lehet a három család oroszokkal kapcsolatos, velük szembeni indíttatását, érzelmi viszonyait értelmezni. Lizi néni indulattal viseltetett az oroszok iránt, aminek a front alatt a családot, az egyik családtagot ért megaláztatás volt az alapja. Ez a hangnem jellemezte, amikor az orosz tiszteknek az orosz kiskatonák iránti kegyetlenségéről beszélt. A magyar polgári lakosság általában a kiskatonákkal együtt érzett, az ő helyzetükkel tudott azonosulni. Azt is fontos megjegyezni, hogy ez már egy árnyalt, kiegyensúlyozott kép, mely általában jellemző a környék helyi lakosságának a mentalitására, annál fogva, hogy a kiskatonákkal kapcsolatos szimpátia került egyensúlyba a tisztekkel szembeni érzelmekkel.⁴⁵ R. József ezzel szemben higgadtan, semleges hangon beszélt a szovjetekről: a front alatt történetekről és a laktanyában tapasztaltakról hasonló hangnemben számolt be. P. László (1943) semmilyen indulatot nem táplált az oroszokkal szemben, mivel édesapja nyugati fogságba került, és egy francia parasztagazdaságban dolgozott fizetésért. Az összegyűjtött pénzen területet vásárolt Badacsonnyal⁴⁶ átellenben, a reptér keleti szomszédságában, ahol önálló kertészetet indított a világháború után, és ahol később az oroszok helikopterleszállót alakítottak ki. Ennek nyomai mindmáig megőrződtek. Vagyis ha beszélhetünk a második világháborúról pozitív előjellel, akkor az ő esete példa erre, hiszen a család későbbi élete, sikeressége egy olyan tranzakción, csavaron alapult, amely a hadifogolyhelyzetből kovácsolt erényt, hozott létre tőkealapot a további élethez egy tőkehiány jellemezte, háború utáni vidéki közegben.

P. László esetében a kertészet mint magángazdálkodási forma mellett elsősorban az keltette fel az érdeklődésem, hogy az apa és a fia vajon mit tapasztalhatott a „reptér” orosz átvételének, elfoglalásának, kialakításának, bővítésének periódusából. P. László előbb a környék természeti adottságairól beszélt, és arról, hogy milyen problémákkal kellett megküzdeniük nekik és az oroszoknak a reptér fenntartása során. Elmesélte, hogyan

⁴⁵ A front alatti visszasságok főleg a katonák szabadcsapataihoz köthetők, különös tekintettel a bevonulást követő napokra. Ebben a helyzetben csak a tisztek állandó jelenléte, közelsége jelenthetett védelmet a helyi lakosság számára, abban az esetben, ha valamilyen módon a helyi lakosság élvezte vagy megvásárolta a tiszti szimpátiáját irányukban, és csak addig, amíg a tiszti jelen volt, és nem vezényelték máshova, illetve amíg a tiszti autoritása nem csorbult – például egy sebesülés folytán – a közlegények körében.

⁴⁶ A térség egyik településéhez tartozó, a repülőtérrel átellenben elhelyezkedő külterület neve.

dolgoztak, mit termeltek itt az édesapjával. Hogyan jelentek meg az oroszok a szomszédságukban, aminek következményeként el kellett hagyniuk a területet, mert túlzottan is a szemük előtt zajlott az oroszok minden mozdulata. Végül részletesen elmondta, hol dolgozott még az édesapja kertészként. Majd hirtelen odavetette, hogy rendelkezik egy második világháborús relikviagyűjteménnyel, melyet, ha gondolom, szívesen meg is mutat. Először nem tulajdonítottam különösebb jelentőséget ennek a felhívásnak, noha kétségtelenül meglepett ez a váltás a kontextusok között.

Később ismét felkerestem P. Lászlót, és megnéztem a gyűjteményét. Két disznóvágórönkasztal telt meg német, orosz és magyar sisakokkal, puskákkal és géppuskákkal, aknákkal, RPG-kel⁴⁷ és más eszközökkel. P. László megjegyezte, hogy még több is van a fészerben, de csak ennyi fért az asztalokra. Mesélt az egyes tárgyak közötti kapcsolatokról, melyek tartoznak össze, hol, hogyan, milyen körülmények között találta meg ezeket. Elmondta, hogy mint más férfiak is a térségben, a kilencvenes évek után kezdett el a szabad idejében fémkeresőzni. 2003-ban az egyik barátja egy működő füstakna keresésében kérte a segítségét, melyet sikeresen fel is leltek. Barátja elszállította az aknát a csepeli otthonába, ahol a garázsban az akna felrobbant, és a barátja meghalt.

Arra a kérdésemre, hogy ma is gyarapítja-e a gyűjteményét, azt felelte, hogy már egy idő óta nem jár ásni. Az előbb említett eset után ő is talált egy aknát, mely a lelőhelyén működésbe jött. Az volt a szerencséje, hogy csak az indítószerkezet, a puskaapor már nem indult be. A füst és a hangeffektus nagyon megijesztette. Megfogadta, hogy inkább felhagy a hobbijával, nem kutatja a környéket háborús relikviák után, élni akar.

Mesélés és nemzedékek

Mint látjuk, nemcsak egy irányból épül kapcsolat a két kontextus között: a kötés kétirányú mozgást tesz lehetővé, kölcsönösen átjárható a mesélők számára. Ha az orosz laktanya leírása a cél, akkor is kapcsolatot keresnek ugyanazon generáció tagjai a világháborúval, amikor háborús emlékfoszlányokat elevenít fel R. József, vagy amikor fémkeresővel gyűjtött háborús tárgyakra hívja fel a figyelmet P. László.

Másrészről, mint láttuk, kirajzolódik egy generáció folklórmesélési technikája, melyet az jellemez, hogy a generáció tagjai kapcsolatot keresnek különböző „orosz kontextusok” között (ahol az „orosz” lesz a hívószó⁴⁸ az első látásra teljesen különbözőnek tűnő kontextusok⁴⁹ között).⁵⁰ Más nemzedékek képviselőinek (egy idősebb nemzedék tagjai-

⁴⁷ Oroszból: Rucsnoj Protyivotankovij Granatomjot, magyarul: kézi páncéltörő gránátvető.

⁴⁸ A batesoni antropológiai terminológiában „metaframe”: metakeret. Safonova–Sántha 2013, 12–13; Bateson 1972.

⁴⁹ A batesoni antropológiai terminológiában „frame”-ek: keretek. Safonova–Sántha 2013, 12–13; Bateson 1972.

⁵⁰ Ami nem zárja ki, hogy a kapcsolat már-már banálisnak tekinthető, amennyiben a második világháború után Magyarországon állomásozó katonák a második világháborúban győztes hatalom képviselői, az ott kivívott rend fenntartói, a front során történt események erkölcsi felelősei, amennyiben magukat kapcsolatba hozzák azokkal a katonákkal, egyénekkkel, akik orosz részről részt vettek az

nak) már saját – tudatosan megélt⁵¹ – élményeik lehetnek. Ezzel szemben egy fiatalabb nemzedék képviselőinek, mivel a háború alatt és közvetlenül utána még nem éltek, így nem lehettek tanúi a háború pusztításainak, nincsenek saját élményeik, vagy nem lehetnek áttételes érzelmi amplitúdói mesélési módjuknak, vagy egyáltalán nem jelentkezik ilyen gátak, vagy nincs szükségük ilyen traumatikus mentális akadályok legyőzésére (mert bár háború előtti generáció tagjai, de nem érte őket trauma), vagy (mint más elszenvedők esetében) a mesélés gátjai szinte feloldhatatlanok (gátolva blokkoltak abban, hogy átadják magukat, bevonódjanak a mesélés folyamának érzelmi sodrásába).

Itt meg kell említeni annak a generációnak a tragédiáját, ha egyáltalán generációban foghatjuk össze annak a néhány egyénnek a példáját, akik fizikai léte, létrejötte a fronttól függött és azon alapult. Két egyén történetét ismerem a térségből, akiknek orosz katona volt az apja.⁵² Valamilyen nehezen értelmezhető ok miatt⁵³ az édesanyák úgy döntöttek, hogy megszülik gyermeküket, akkor is, ha éppúgy, mint a hasonló helyzetben lévő társaik, a megerőszkolt leányok és asszonyok, lehetőséget kaptak, hogy a nem kívánt terhességet megszakíthassák. Arról, hogy mi motiválta őket a döntésükben, csak találgathatunk, például azt sem zárhatjuk ki teljes mértékben, hogy pozitív érzelmek társultak az egyébként szomorú helyzethez, vagy abban bíztak, hogy a férjük, együtt élő rokonaik megértik, nem hánytorgatják fel a kínos helyzetet, hiszen a jelen lévő családtagjaikért, helyettük kellett elszenvedniük az erőszakot, de az is elképzelhető, hogy vallási hitből fakadóan nem merült fel a gondolata sem, hogy megszakítsák a terhességüket. A kutatási helyzetre jellemző, hogy ma a szülők – sem az anyák, sem az apák – nem élnek már. A családtagok pletykát, háttér-információt tudnak csak nyújtani, az ő érzelmi motiváltságuk gyakran ellentétes az érdekeltekével. A házasságban született gyerekek pedig kerülnek az interjúhelyzetet. A helyi társadalom peremére kerültek (több száz kilométerre költöztek, vagy a szőlőhegyen élnek). A titkok láthatóan szinte áttörhetetlenek, hasonlóan édesanyjuk sorstársainak sajátos pozíciójához, amennyiben ők is mindmáig elutasítják, hogy az átélt borzalmakról beszéljenek.

Itt kell felhívni a figyelmet a helyi lakosság oroszokkal szembeni viselkedésének mechanizmusára. Az tűnik mérvadónak mindkét esetben, hogy miként a front során, úgy a második világháború után is az orosz társadalmon belüli hierarchia merevedik ki. További

eseményekben. Kimondatlanul is ez a kapcsolat kerül kifejezésre a jelen dolgozat témáját érintő mesélési technika használatával. Ez ekvivalens az előző nemzedék tagjainak hallgatásával (vagy azzal, amikor ugyanennek a háború előtti nemzedéknek a tagjai a kilencvenes évek után mesélni kezdenek az őket ért gazságokról).

⁵¹ Annak a korosztálynak a tagjai számára, akik a második világháború során még nem kezdtek el iskolába járni, csak kevés emlékfoszlányuk maradhatott fenn a háború időszakából. Ezek az emlékfoszlányok nem jelentkeznek egy rendszer elemeiként. E korosztály tagjai nem tudnak ezekre az emlékfoszlányokra reflektálni, melyek inkább csak a családi emlékrepertoár részei maradnak, minden különösebb személyes kommentár nélkül, szinte automatikusan kerülnek a nemzedék tagjai részéről elfogadásra.

⁵² Születtek német katonáktól is helyi nőknek titkolt gyerekei.

⁵³ Az egyik okát tudjuk.

sajátosság, hogy a helyi lakosság mindkét történelmi esemény, korszak során az egyik fél mellé áll. Az érdekesség azonban, hogy felcserélődnek a szerepek. Miközben a front során a tiszteket ruházták fel pozitív tulajdonságokkal, tekintve, hogy inkább tőlük volt remélhető védelem a másik fél, a gátlástalanul pusztító orosz katonai hordák ellen, addig a második világháború után a kiskatonák sorsával tudnak inkább azonosulni a helyi emberek, a tisztek helyzetével nem. Miként Lizi néni esetében is láttuk, konfliktust éltetnek a két társadalmi csoport között, ekként gyöngítik, ha csak narratívákban is, a megszállókat. Azt is fontos e módszer jellegzetességével kapcsolatban aláhúzni, hogy a magyar társadalom (ezen rétege) nem volt paranoiás az oroszokkal szemben, képes volt pozitív tulajdonságokat is meglátni, és ezt verbálisan is kifejezni.

Konklúzió

Összegzőképpen elmondhatjuk, hogy ezeknek a kontextusoknak a segítségével egy olyan családon belüli tudásátadási mechanizmus jön létre, melyen keresztül történeteket lehet megosztani, melyekben a mesélők tulajdonképpen mint tanúk voltak jelen, de a tanúk háború során betöltött életkoránál fogva ezek a történetek nemigen tartozhatnak a saját emlékezés tárába, hanem csak mint családi történetek elmesélésére és megőrzésére adódik ekként lehetőség. Minden családnak saját affinitása van a fronthoz, az oroszokhoz, annak függvényében, hogy hol, melyik faluban, milyen körülmények között, milyen szerencsével vészelte át a vészterhes időszakot. Van, akinek a családtagjai – mint Lizi néni családja esetében – erőszakos cselekedetek áldozatai lettek, mások – mint Józsi bácsi – viszonylag minden komolyabb atrocitás nélkül élték túl e hónapokat. Másokat semleges viszony fűz a front emlékéhez, sőt olyannal is találkoztam, ami általánosan nem jellemző, akit pozitív élmények kötnek az oroszok megjelenéséhez. Ezek az indíttatások, emóciók azután viselkedésszerűen egyes családok mesélési módjában, más, oroszokkal kapcsolatos témák, esetünkben a térségben a háború után működő orosz laktanyával kapcsolatban.

Az oroszok jelenléte azt eredményezte, hogy abban a térségben, ahol minden családnak saját története és tapasztalata van a világháború borzalmairól, a helyi emberek egyrészt nem beszéltek konkrétan ezekről az esetekről,⁵⁴ másrészt viszont, abszurd módon, az oroszokkal való kontaktus során meg lehetett élni ezeket az érzelmeket, és később, mikor az oroszok távoztak ebből a térségből, arra is lehetőség adódott, hogy verbálisan és direkt módon⁵⁵ is ki lehessen fejezni ezeket az érzelmeket. A kötés a különböző orosz kontextusok között megmaradt. A mesélés mechanizmusa véleményem szerint jóval bonyolultabb annál, mint hogy ki az, aki hallgat, és ki az, aki mesél a háborús élményeiről, nem model-

⁵⁴ Mely eredményeképpen kialakult a szakirodalomban leginkább a „hallgatás kultúrájának” nevezett jelenségkör. Lásd például Pető 2014; Pető 2015.

⁵⁵ A kilencvenes évek elejétől lehetőség adódott, hogy anélkül lehessen a második világháborúról beszélni, hogy a második világháború utáni orosz katonai jelenlétet mint referenciapontot használnák, hogy egyenesen lehessen egy témára reflektálni, tartalmat és érzelmeket kifejezni.

lezhető ilyen egyszerűen. Ezzel együtt mégis kaptunk egy kis betekintést abba, hogy egy bizonyos nemzedék tagjai esetében milyen mechanizmusok lépnek, léphetnek működésbe, hogyan kötődnek korok, korszakok egymáshoz a trauma elrejtése és megélése céljából.

Felhasznált irodalom

- Augé, Marc 2012: *Nem-helyek. Bevezetés a szürmodernitás antropológiájába*. Budapest, Múcsarnok Non-profit Kft.
- Augé, Marc 2013a: *Egy etnológus a metróban*. Budapest, Múcsarnok Nonprofit Kft.
- Augé, Marc 2013b: *Séta a Luxembourg-kerten át*. Budapest, Múcsarnok Nonprofit Kft.
- Bateson, Gregory 1972: *Steps to an Ecology of Mind. A Revolutionary Approach to Man's Understanding of Himself*. New York, Ballantine Books.
- Crook, Tony 2007: *Exchange Skin. Anthropological Knowledge, Secrecy and Bolivip, Papua New Guinea*. Oxford–New York, British Academy–Oxford University Press.
- Edwards, Paul N. 2003: Infrastructure and Modernity: Force, Time and Social Organization in the History of Sociotechnical Systems. In Misa, Thomas J.–Brey, Philip–Feenberg, Andrew (szerk.), *Modernity and Technology*. Cambridge (MA), MIT Press. 185–226.
- Elyachar, J. 2010: Phatic labor, infrastructure, and the question of empowerment in Cairo. *American Ethnologist*, 2010 (37) 3. 452–464.
- Humphrey, Caroline 1979: The uses of genealogy, a historical study of the nomadic and sedentarised Buryat. In Equipe écologie et anthropologie des sociétés pastorales (szerk.), *Pastoral production and society*. New York, Cambridge University Press. 235–260.
- Kim, J. Elena 2015: Toward an anthropology of landmines: Rogue Infrastructure and Military Waste in the Korean DMZ. *Cultural Anthropology*, 2015 (31) 2. 162–187. <http://orcid.org/0000-0002-7553-0773> 2017. november 10.
- Kwon, Heonik 2008: *Ghost of War in Vietnam*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Larkin, Brian 2008: *Signal and Noise. Media, Infrastructure and Urban Culture in Nigeria*. Durham–London, John Hopkins Media Center–Duke University Press.
- Larkin, Brian 2013: The politics and poetics of infrastructure. *Annual Review of Anthropology*, 2013/42. 327–343.
- Maurer, Bill 2005: *Mutual Life, Limited. Islamic Banking, Alternative Currencies, Lateral Reason*. Princeton–Oxford, Princeton University Press.
- Merán Fülöp 2015: *Vadászparadicsom a Vértesben*. Tatabánya, Vértesi Erdészeti és Faipari Zártkörűen Működő Részvénytársaság.
- Mészáros Márta 2014: *A láthatatlan generáció*. 1–2. Magyar dokumentumfilm. Budapest, Cameofilm.
- Nasco, Joseph 2006: *The Nuclear Borderlands. The Manhattan Project in Post-Cold War New Mexico*. Princeton–Oxford, Princeton University Press.
- Navaro-Yashin, Yael 2011: *The Make-Believe Space. Affective Geography in a Postwar Military*. Durham–London, Duke University Press.
- Németh Béla 2002: *A gánti bauxitbánya története* (kézirat).
- Nielsen, Finn 2004: *Glaz buri*. Sank-Peterburg, Aletejja.
- Обобщенный банк данных «Мемориал» (OBD „Memorial”). <https://www.obd-memorial.ru/html/index.html> 2017. január 5.
- Pető Andrea 2014: Az elmondhatatlan emlékezet. A szovjet katonák által elkövetett nemi erőszak Magyarországon. *Rubicon*, 2014/2. 44–49.

- Pető Andrea 2015: *A II. világháborús nemi erőszak történetírása Magyarországon*. http://mandiner.hu/cikk/20150331_peto_andrea_a_ii_vilaghaborus_nemi_eroszak_tortenetirasa_magyarorszagon 2015. március 31.
- Polgár Péter Antal 2007: „Sorsom ezt így rótta ki...” *Történetek az 1945 és 1956 közötti időszakból*. Budapest, Kornétás Kiadó.
- Sacks, Harvey 1992: *Lectures on Conversation*. I–II. Oxford, Blackwell.
- Safonova, Tatiana–Sántha, István 2010: Risk and Biography. Reversibility for Buryats and Circularity for Evenkis. Biography, Risk and Uncertainty. *Forum of Qualitative Research*, 2010 (11) 1 Institute for Qualitative Research and the Center for Digital Systems. Freie Universität Berlin. <http://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/view/1430> 2017. június 12.
- Safonova, Tatiana–Sántha, István 2013: *Culture Contact in Evenki Land. A Cybernetic Anthropology of Baikal Region*. Leiden–Boston, Brill–Global Oriental.
- Sántha István–Safonova, Tatiana 2011: *Az evenkik földjén. Kulturális kontaktusok a Bajkál-vidéken*. Budapest, Balassi Kiadó.
- Sántha István 2017: A front emlékezete. A Vörös Hadsereg kötelékében tömegesen és fiatalkorúakon elkövetett nemi erőszak kérdése a Dél-Vértesben (előtanulmány). In Csikós Gábor–Földváryné Kiss Réka–Ö. Kovács József (szerk.): *Váltóállítás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon*. Budapest, MTA BTK–NEB. 119–154.
- Scheper-Hughes, Nancy 2001: *Saints, Scholars and Schizophrenics. Mental Illness in Rural Ireland*. Berkeley–Los Angeles–London, University of California Press.
- Schmidt, Helmut 2003: *Unser Schicksal. Erinnerung an die Heimatvertriebenen aus Gánt/Ungarn und den umliegenden Dörfern im Vértesgebirge bzw. Schildgebirge*. (kézirat).
- Seljamaa, Elo–Hanna–Czarnecka, Dominika–Demski, Dagnosław 2017: Small Places, Large Issues. Between Military Space and Post-Military Place, *Folklore*, 2017/70.
- Song, Hoon 2010: *Pigeon Trouble. Bestiary Biopolitics in a Deindustrialized America*. Philadelphia–Oxford, University of Pennsylvania Press.
- Svirsky, Marcelo–Bignall, Simone (szerk.) 2012: *Agamben and Colonialism*. Edinburgh, Edinburgh University Press.
- Szolzenyicin, Alexandr 2013: *A Gulag szigetvilág 1918–1956*. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- Taffener, Anton, Dr.–Schell, Franz (szerk.) 1978: *Heimatsbuch von Pusztavám und Umgebung. Werden und Vergehen einer deutschen Siedlung in Ungarn*. Geretsried, Heimatausschuss.